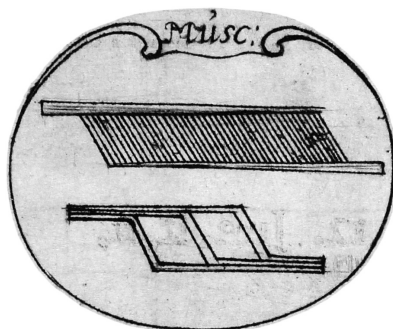

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 51
2012

With summaries

KØBENHAVN 2012
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 57.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 167.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:
Ivan Boserup, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Anne Ørbæk Jensen,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Scandia 2000 Smooth Ivory 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob Kyril Meile

Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0060-9896
ISBN 978-87-7023-093-3

BØGER I 1700-TALLETS NORDJYSKE LANDSBYSKOLER

AF

CHARLOTTE APPEL

På sine visitatsrejser rundt i Aalborg stift i 1700-tallets midterste årtier fik biskop Bror Brorson forelagt lister over bøger samt andet inventar i alle de skoler, som hørte under det enkelte pastorat. Lister fra årene 1744-65 blev siden gemt og befinder sig i to store pakker i Aalborg bispearkiv. Her kan man se, at der ved de fleste nordjyske landsbyskoler blev registreret et sted mellem 4 og 40 bøger, fordelt på typisk 4-6 forskellige titler. Enkelte skoler havde mere omfattende biblioteker, mens der andre steder kun blev registreret en enkelt bog, typisk da en bibel. Nogle få gange, som i Alsted 1755, havde degnen ligefrem måttet notere: "Bøger ingen".¹

At en skoles boginventar blev sat til nul, var dog ikke ensbetydende med, at børnene blev undervist uden bøger. Skoler og bøger hang uløseligt sammen i 1700-tallets Danmark, ligesom de havde gjort i de foregående århundreder. Selvom børn blev opdraget og oplært i mange forskellige sammenhænge – i køkkenet og systuen og i marken og på værkstedet – så blev begrebet "skole" i datidens sprogbrug reserveret til de sammenhænge, hvor der var bogstaver og bøger i spil. Det gjaldt ikke kun undervisningen ved købstædernes latinskoler, som havde rødder tilbage til middelalderens kirkeskoler, men også de mange forskellige steder, hvor børn blev samlet for at lære læsning og eventuelt skriv-

¹ Indberetninger om inventar og skolebøger samt skolernes tilstand. 1744-1756 og 1757-65. Landsarkivet i Viborg (LAV), Aalborg bisp, C1-346 og C1-347. Indberetningen fra Alsted er fra 23.06.1755. Ved visitats 01.11.1759 var der fortsat ingen. Den følgende artikel er bygget op omkring en næranalyse af indberetningerne for årene 1756-58, hvorfra der er bevaret i alt 110 inventarer, men med inddragelse af materiale både før og efter disse år. Inventarer fra degneskoler i de små nordjyske købstæder (for årene 1756-58: Sæby og Hjørring) er medtalt. De små biblioteker her lignede de øvrige.

ning og regning. Hvis der var en person, som underviste børn i disse færdigheder, så blev der "holdt skole".²

Forklaringen på den tilsyneladende selvmodsigtelse, nemlig af der i Alsted blev holdt skole, men ikke var nogen bøger at registrere, er at finde i det forhold, at skolebøger i 1700-tallet først og fremmest var børnenes egne bøger. De lister, som degne og skoleholdere havde udarbejdet til biskoppen, skulle alene give en oversigt over bøger, som tilhørte skolen som institution. At alle landsbyskoler nu burde have deres helt egne bøger, var en følge af Christian 6.s skoleforordning fra 1739, og nogle af de skoleholdere og degne, der udarbejdede inventarerne, var tydeligvis usikre på, hvad de skulle tage med og ikke tage med. Blandt andet derfor rummer de to pakker fra biskop Brorsons visitatser ikke kun oplysninger om skolernes bogbestande i snæver forstand, og om hvordan det gik med indførelsen af skoleforordningens bestemmelser, men kan i det hele taget give et indblik i bogbruken i og omkring 1700-tallets landsbyskoler.

Skoleforordningens rammer

Den 23. januar 1739 havde Christian 6. udstedt en skelsættende forordning om skolerne på landet.³ Det afgørende nye lå ikke i selve det forhold, at der skulle holdes skole i landbosamfundet, for skolegang fandtes allerede i så godt som hvert eneste sogn. Men det var første gang nogensinde, at statsmagten gik ind og dekreterede, at alle børn havde pligt til at gå i skole som forberedelse til deres konfirmation. Samtidig blev der udstukket retningslinjer for, *hvordan* der skulle holdes skole, også selvom der blev åbnet op for, at skole kunne organiseres på forskellig måde afhængigt af de lokale forhold, bl.a. i form af omgangsundervisning. Det konkrete tilsyn blev uddelegeret til de gejstlige – biskop, provst og præst – såvel som de verdslige myndigheder, både amtmændene og de lokale lodsejere. Sidstnævnte blev tildelt

² Denne pointe vil stå centralt i det kommende bind 1 af *Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år*, dvs. Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen: *Da læreren holdt skole. Tiden indtil ca. 1780* (under udgivelse). Om de mange former for skoler fra reformationen og frem kan også læses i Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784*, 1916, genoptrykt som *Bidrag til den danske skoles historie*, 1, 1984.

³ Forordning om Skolerne paa Landet i Danmark, af 23. Januar 1739. J.H. Schou (udg.): *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve*, III, 1730-46, 1795. Om forordningens tilblivelse og indhold, se Larsen 1916, s. 232-65.

ter og Psalmebøger”.⁴ Bøgernes sammensætning afspejlede således tydeligt skolens hovedformål, nemlig oplæring af børnene i læsning (af trykte bøger) med henblik på tilegnelse af den kristne børnelærdom. Samtidig er boglisten vidnesbyrd om stor kontinuitet. Stort set de samme bøger, eller i hvert fald boggenrer, var blevet brugt i de skoler fra 1600-tallet og 1700-tallets begyndelse, som man via fundatser eller andet kildemateriale har kendskab til. Også ved Frederik 4.s rytterskoler fra 1721 og hans søskendes prinse- og prinsesseskoler var et lignende udvalg blevet foreskrevet og indkøbt.⁵

En enkelt bog må dog reelt betegnes som ny. I over hundrede år havde mange af de børn, som var kommet videre end de mest basale læsefærdigheder, også arbejdet med en katekismusforklaring. Præster og bisper havde udarbejdet sådanne forklaringer, der skulle sikre en bedre forståelse og indlæring af katekismens budskaber, og ikke mindst træne børnene op til den overhøring, der fandt sted ved provste- og bispevisitatser.⁶ Genren havde således været udbredt længe, men det havde varieret, hvilken konkret forklaring der var blevet brugt i de forskellige stifter. Netop Aalborg stift havde været velforsynet, idet flere på hinanden følgende bisper havde bidraget til genrens udvikling. I 1720 havde sognepræsten Christoffer Mumme, der siden selv blev biskop i stiftet (1735-37), udsendt en samlet bearbejdelse af Aalborgbispernes forklaringer.⁷

I 1735 havde Christian 6. imidlertid overdraget det til hofprædikanten Erik Pontoppidan at udarbejde en samlet forklaring, som fremover skulle bruges af alle børn, i både Danmark og Norge, i deres forberedelse til den konfirmation, som blev indført for begge riger i januar 1736. I indledningen til denne forordning kan man læse, at “Skal ingen Børn til Confirmation blive antagen, hvilke ikke tilforn ere blevne holdne til Skole og underviiste udi de nødvendigste Christendoms Stykker”.⁸ Det

⁴ Jf. §30.

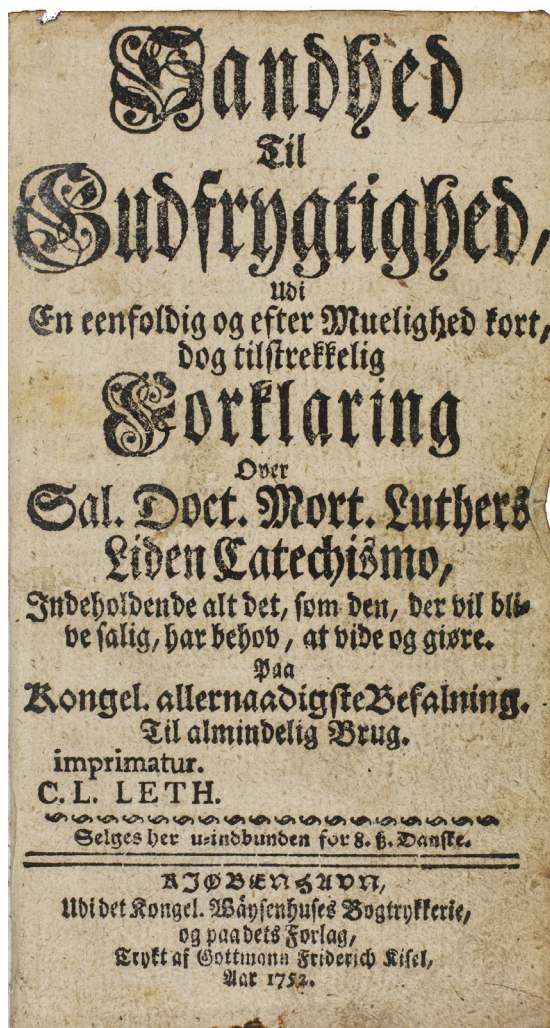
⁵ Om disse skoler, se bl.a. Larsen 1916, s. 190-215.

⁶ Om 1600-tallets katekismusforklaringer, se Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 2001, s. 177-87.

⁷ *Underviisnings Spørsmaale for at forstaae og i Levnet til Brug at føre D. Morten Luthers Liden Catechismus, endeel brugte i Aalborg Stift...* 1720. Bevarede udgaver også fra 1721, 1734, 1737. Om bogens forekomst i inventarerne, se videre nedenfor.

⁸ Forordning af 13-01-1736, §2. Der findes en omfattende forskningslitteratur herom, bl.a. Ingrid Markussen: Konfirmationsforordningen af 1736. Konsekvenser for skolen og for befolkningens læse- og skrivefærdighed. *Uddannelseshistorie*, 1986, s. 1-23, og Niels Reeh: Konfirmation og rytterskoler i Danmark – i lyset af den enevældige stats

Fig. 2. Den første dansk-sprogede skolebog, der både var blevet bestilt, skrevet og brugt som sådan, er Erik Pontoppidans katekismusforklaring, *Sandhed til Gudfrygtighed*. Fra 1737 og frem var det denne bog, som alle danske og norske børn skulle læse indenad og udenad forud for deres konfirmation. Den her viste udgave er fra 1752. (Det Kongelige Bibliotek).

er her, at skolepligt for alle børn blev omtalt første gang, og her at det reelt annonceredes officielt, at en statslig skoleforordning var på trapperne. Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* udkom i efteråret 1737, og det blev samtidig dekretet, at den fra nu af var obligatorisk stof for alle. Det var derfor Pontoppidans forklaring, der fremover skulle

overlevelseskamp i første halvdel af det 18. århundrede. *Uddannelseshistorie*, 2011, s. 13-26. Sidstnævnte betoner vigtigheden af konfirmation (og skole) i forhold til dannelse og disciplinering af kongens undersåtter, ikke mindst de kommende soldater.

bruges i alle danske og norske skoler. Man må betegne bogen som den første centralt bestilte og forordnede skolebog i dobbeltmonarkiet.⁹

Der er naturligvis også grund til at bemærke, hvilke bøger der *ikke* omtales i lovtæksten. Selvom forordningen flere steder nævnte, at der også skulle undervises i skrivning og regning, optræder skrive- og regnebøger slet ikke. Det eneste, som skulle forefindes i forhold til disse fag, var “to sorte tavler, to blækhorn og to stærke linealer til de børns brug, som lære at skrive”. Årsagen var, at forældrene skulle betale ekstra, hvis deres børn skulle undervises i skrivning og regning. Hvis de ikke gjorde det, bortfaldt denne undervisning, og derfor var der ingen grund til, at skolen skulle afsætte ressourcer hertil. Det bemærkes også, at hvor Frederik 4. i 1721 havde forordnet, at der i alle skoler på hans ryttergods skulle læses kapitler fra *Danske Lov* som afslutning på skoledagen, så blev dette krav ikke videreført i den landsdækkende skoleforordning. At skaffe det nødvendige antal store og dyre lovbøger blev anset for urealistisk.¹⁰

Mens kongen i 1721 som (stor)godsejer på sit eget ryttergods selv havde besluttet at indrette skoler, som han i vidt omfang finansierede, inklusive skolebøger, så var der tale om en helt anden type operation i 1739, nemlig om en rammelovgivning, som kongen – især efter plakaten fra april 1740 – blot kunne håbe på blev udfyldt og efterlevet nogenlunde tilfredsstillende.

Ansvar for anskaffelse af de anførte bøger blev placeret tre steder. Den vigtige og dyre bibel skulle “som med andet Skole-Inventar besørgeres af dem, som bekoste Bygningen”, dvs. af den eller de lokale lodsejere, der i forvejen tog sig af skolehuset, både ud- og indvendigt. Bibelen blev således gjort til en fast del af skolens inventar.¹¹ Dernæst fik præsten til opgave at besørge de nødvendige bøger til de fattige børn ved hjælp af de penge, der blev indsamlet i den såkaldte “skolekasse” gennem faste årlige bidrag fra husmænd og indsiddere (mens gårdmænd betalte med brændsel og arbejde på skolehuset) og gennem bøder for bl.a. forsømmelser. Således var i hvert fald lovgivnin-

⁹ Om Pontoppidans forklaring findes ligeledes megen forskning, se især Henrik Horstbøll: Læsning til salighed, oplysning og velfærd. Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 17- og 1800-tallet. *Fortid og Nutid*, 2003:2, s. 83-108.

¹⁰ Instruks af 28. marts 1721. Denne blev ellers brugt som model for den tilsvarende instruks jan. 1739.

¹¹ Hvor der ikke var fast skolehus, bemærkes det, at bibelen må finansieres af skolekassen (jf. videre ndf.) “eller Almuen”.

gens konstruktion. Den tredje – og i dagligdagen vigtigste – instans med ansvar for boganskaffelse var reelt børnenes forældre: “Forældre og Formyndere betale Skolebøger for deres Børn”, blev det kort og godt fastslået. Den sidste fremgangsmåde for boganskaffelse havde været dominerende og de to første langt fra ukendte i landsbyskolernes hverdag forud for 1739. Men det var nyt, at skolebøger til landbobørn blev et område, som præster og sognefolk kunne stilles til regnskab for, og som myndighederne ville regulere ovenfra.

Børnenes bøger

Hvad skete der i praksis ude i landbosamfundets skoler i årtierne efter den nye skolelovgivning? Det grundlæggende forhold, nemlig at bøger i skolen først og fremmest var børnenes egne, blev – helt naturligt – kun undtagelsesvis kommenteret direkte af skoleholdere og degne.¹² I Karmisholt nær Hjørring beklagede degnen i juni 1756, at der netop ud over en bibel ikke var andet til videregående læsning, end “hvad Bønderne selv har købt for Deris Egne Penge til Deris børn at læse i”.¹³ Tilsvarende ymtede degnen i Skæve samme sommer, at “fleere andre Bøger baade til at læse inden og uden udi vel kunde behøves til hielp for fattige og uformuende folkes Børn”.¹⁴ Med andre ord: De øvrige børns bøger blev der sørget for!

At fattige drenge og piger skulle hjælpes til skolebøger, var ikke nogen ny tanke. Ligesom de fattigste latinskoleelever i byerne blev forsynet med både mad, klæde og skolebøger, så blev skolebøger også jævnlige omtalt som noget, fattige børn i danske skoler skulle hjælpes til. Det er muligt, at boguddelinger i forlængelse af denne tradition blev opfattet som en form for personlige almisser til de enkelte børn. I Øster Brønderslev oplyste skoleholderen, at der i selve skolen var

¹² Eftersom der var tale om en ny praksis, også mht. indberetninger, spores der mange steder en vaklen i forhold til, hvad der skal medtages på listerne og hvad ikke. Bl.a. af denne grund vil det være behæftet med betydelige problemer at foretage rent kvantitative analyser af materialet.

¹³ LAV. C1-346. Fra Karmisholt 07.06.1756.

¹⁴ LAV. C1-346. Fra Skæve 08.05.1756. I 1700-tallet skelnes konsekvent mellem at *læse indenad*, dvs. at læse i selve bogen (enten for sig selv eller højt) over for at *læse udenad*, dvs. at have lært og derfor kunne fremsige indholdet af en bog, uden at have den foran sig. Nærmere herom i Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, 1991, s. 74-76.

en bibel, en regnebog og en salmebog, men "Hvad de Bøger angaar, som Præsten af Skole-Cassens penge Aarlig uddeeler til fattige Børn, ligesom de trænger til, har enhver selv i Behold til daglig Brug".¹⁵ Formuleringen kunne dække over, at bøgerne nu blev betragtet som børnenes, og ikke længere skolens. Tilsvarende i Sønder Saltum, hvor der kun var én katekismusforklaring i selve skolen, "de andre er givet bort til fattige Børn".¹⁶ Men det er nok mere sandsynligt, at bøgerne glimrede ved deres fravær på den officielle liste, simpelthen fordi de konkret befandt sig et andet sted, nemlig hos børnene.

I flere sogne bliver det tydeligt, at bøgerne var i cirkulation blandt de fattige, men forventedes at komme tilbage. I Kettrup sogn havde man heller ikke tal på de fattiges bøger, men degnen forsikrede, at de jævnlige blev inspiceret af præsten: "Nok foruden andre smaae Skolebøger som jeg aarligen har imodtaget og igen indleveret til velærværdige og højlærde Hr Mag. Daniel Fridenreich".¹⁷

Forordningen havde direkte fastslået, at "bør ingen Bog betroes fattige Børn, uden efter Præsternes Gotfindende". Listerne tyder afgjort på, at sådanne udlån var reglen frem for undtagelsen. I Højrup understregede degnen dog – måske for at være på den sikre side – at de bedste bøger var i forvaring i skolen, mens "de ringere er udlaant til fattige Børn, at læse udi i Sommer".¹⁸

De mange og lange udlån, hvis ikke ligefrem foræringer, skal forstås i forhold til den undervisningsmetode – og mødefrekvens – der kendetegnede 1700-tallets landsbyskoler. Bevarede skoleprotokoller fra tidsrummet vidner om, hvordan det store flertal af alle børn nok kom i skole, men at skolegangen var meget uregelmæssig, især pga. behovet for børnenes arbejdskraft. Børnene fra selve den landsby, hvor skolen lå, passede ofte deres vinter-skolegang relativt flittigt, især i de første år, hvor de som typisk 5-7-årige lærte at stave og derpå at læse indenad. Derimod mødte børn med længere skolevej som regel mere uregelmæssigt. Og når det basale var indlært, og værdien af børnenes arbejdskraft steg, så blev det ofte så som så med fremmødet for mange, bortset fra nogle måneders skolegang med repetition forud

¹⁵ LAV. C1-346. Fra Øster Brønderslev 09.05.1756.

¹⁶ LAV. C1-347. Fra Sønder Saltum 14.07.1757.

¹⁷ LAV. C1-346. Fra Kettrup 14.04.1755. Tilsvarende C1-347. Hassing skole 15.06.1758: "Bøgerne bleve leverte Præsten ved Skolegangens Ende". Eller Sønderbjerg 20.09.1758: "Tvende Spørsmåle som er hos Præsten i Forvaring".

¹⁸ LAV. C1-347. Fra Højrup 15.05.1760.

for konfirmationen. For alle gjaldt det, at skolegang om sommeren var et yderst sjældent fænomen, selvom man visse steder fik de mindste passet i så- og høsttiden, netop ved at sende dem i skole. For de fleste børn gik der uger og hyppigt også måneder imellem deres skoledage, og derfor forventede skoleholderne, at de øvede sig hjemme. Overalt måtte lærerne således prøve at vejlede og overhøre det enkelte barn i, hvor langt han eller hun var kommet med katekismus og katekismusforklaring. Hvis også de fattige børn skulle lære noget, havde de brug for egne bøger, som de kunne tage med hjem, ligesom deres skolekammerater havde.¹⁹

Bogdonationer

Forordningen havde, som fremgået, været meget klar mht. det finansielle ansvar for bogindkøb: Godsejeren skulle sørge for en bibel, og fattiggassen skulle dække udgifter til de fattiges bøger. Sognepræsten skulle kun være kassimester og tilsynsførende.

I de fleste inventarer gives ikke nærmere oplysninger om bog giver. Det kan skyldes, at forskrifterne er blevet fulgt, men også, at man ikke har vidst, hvor bøgerne kom fra, eller – måske mest sandsynligt – skønnede, at denne information var mindre relevant. Hvor giverforholdet kommenteres, afsløres det, at skoler kunne få deres bøger på mange måder.

Hvor en godsejer blev fremhævet, var det fordi han havde doneret andet og mere end bare en bibel. Det gjaldt f.eks. Major Bugge til Bøgsted, som havde foræret samtlige bøger til skolen i Badskær, dvs. ud over en bibel, også en "Bibelske Historiebog",²⁰ 2 salmebøger, 4 forklaringer, 4 katekismer og 4 ABCer.²¹

Når degn eller skoleholder fortalte, at bøger "er mig leveret" af sognepræsten, har ordene formentlig ofte dækket over de forordnede indkøb for skolekassens penge. Men adskillige gange synes det at fremgå ganske klart, at sognepræsten selv stod bag. Også det var der faktisk

¹⁹ Skolegang i landsbyskoler ved 1700-tallets midte kan undersøges ud fra skolemandtal og enkelte skoleprotokoller, der er bevaret. En glimrende beskrivelse hos Markusen 1991, s. 77ff og 283ff, der bl.a. bygger på den exceptionelt detaljerede protokol fra Landerslev skole, nu i Frederikssunds lokalhistoriske arkiv.

²⁰ Af Joh. Hübner. Jf. nærmere nedenfor.

²¹ LAV. C1-346. Fra Badskær, 24.04.1756. "hvilcke bøger Hr. Major Bugge til Bogsted har giwet". Også Skæve skole var blevet forsynet af majoren. 07.06.1756.

lagt op til af skoleforordningens fædre, som fromt havde ønsket, at "Præsten ved alle Leiligheder med flittig Formaning og eget Eksempel skal opmuntre de Formuende i Sognet", lige præcis i forhold til frivillige gaver til bogindkøb via skolekassen.

I bl.a. Ørtoft og Flade havde sognepræsten tilsyneladende selv købt en bibel til skolen.²² Fra de tidlige indberetninger 1745, hvor præsterne selv havde ført pennen, fortalte flere, at de havde sørget for anskaffelsen af denne centrale bog. Det gjaldt bl.a. førnævnte Daniel Friedenreich, der havde købt ind til alle tre skoler i sit pastorat: Kettrup, Øslev og Gøttrup. Til Øslev havde han "skaffet 1 Bibel af de smaa 8vo og 3 Psalmebøger. 1 Nye Testamente".²³ Men at forpligtelsen hang på "den største Lodsejer" stod ikke til diskussion, og dette indskærpede biskop Brorson også i de ret få tilfælde, hvor der slet ingen bibel var i 1750'erne.²⁴

Endnu oftere var det dog hele 'undervisningssæt', som præsten havde doneret, specielt af Pontoppidans katekismusforklaring.²⁵ Hvis pengene i skolekassen ikke slog til, var dette formentlig den mest oplagte investering fra en sognepræsts synspunkt. Skolebørnene ville han jo få år senere modtage til konfirmationsforberedelse, netop på baggrund af Pontoppidan. Heldigvis for præsterne var der på dette punkt forstærkning at hente højere oppefra. I en række skoler nævnes det, at de tidligere (formentlig ved forrige visitats) havde modtaget et sæt på 6 eller 8 forklaringer ved kongelig nåde.²⁶ Også på visitatserne i 1756-58 havde Bror Brorson katekismusforklaringer med til uddeling. Da Vajsenhusets bogtrykkeri i 1737 fik privilegium på Pontoppidans forordnede forklaring, var det bl.a. på betingelse af, at der årligt blev leveret 1.500 gratis eksemplarer til fordeling via landets bisper. Bror Brorson modtog, hvad der svarede til ca. 100 om året.²⁷ Nogle skoler fik uddelt blot 3 eller 4 eksemplarer, men andre modtog 6, 8 eller 10 som det højeste, formentlig afhængig af såvel skolestørrelse som aktuelt behov.²⁸

²² LAV. C1-346. Fra Ørtoft 05.06.1756, Flade 26.05.1756.

²³ LAV. C1-346. Fra Kettrup og Gøttrup, 05.07.1745.

²⁴ LAV. C1-346. Fra f.eks. Arup og Øsløs, begge 16.06.1755.

²⁵ LAV. C1-346. Fra Sæsing 10.05.1756 og flere andre.

²⁶ LAV. C1-346. Fra Mosbjerg 02.06.1756, Tornby 06.07.1757.

²⁷ Jf. Horstbøll 2003, s. 95. For første treårige periode fik Aalborg stift 317, derefter fast 330 forklaringer. I stiftet var 214 kirker. I 1789 registreredes i alt 190 landsbyskoler i stiftet, jf. Larsen 1916, s. 393.

²⁸ Oftest er en bogoverdragelse ved visitatsen noteret neden for selve inventaret, der typisk er dateret dagen før visitatsen. Jeg har generelt anført antal bøger *eksklusiv* den

Kun en enkelt gang træder en lærer direkte frem som den, der havde sørget for bøger i skolen. I Elling var degnen tydeligvis velinformeret om de eksisterende krav – og derfor også over manglerne i degneskolen, som han selv havde søgt at kompensere for: “Der er Ingen Bibel. Ingen Nye Testamente, Ingen Psalme Bøger, Ingen Evangelie Bøger given dertil. Men jeg har brugt og forstærket af Mine egne til Skoelens Nytte”.²⁹ Det må betegnes som sandsynligt, at også andre lærere har inddraget egne bøger i undervisningen. Det var imidlertid ikke dem, som de var blevet bedt om at opliste, og ville man dokumentere et akut behov for flere bøger, var der bestemt heller ingen grund til ligefrem at reklamere med, hvordan man i praksis løste problemerne.

Et andet specielt, men interessant eksempel er fra Nørum skole, hvor det op til visitatsen i juli 1757, blev berettet, at “dend gamle Bibel var i forrige tider bekostet af Sognets ungdom, er forslidt Og snart ubrugelig”.³⁰ Det vil sige, at de unge i landsbyfællesskabet havde skillinget sammen til deres skolebibel. Det er meget tænkeligt, at denne praksis også havde været benyttet flere af de andre steder, hvor der blot omtales “en gammel bibel”. Skoleholderløn og også i flere tilfælde et skolehus havde i 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet været organiseret og finansieret af landsbyfællesskabet. Og en fast skolebibel var et oplagt næste skridt, når der var kommet fast skolehus. Det var også denne fremgangsmåde, der var anvist i lovgivningen i de distrikter, hvor der kun var omgangsundervisning – og hvor skolekassen ikke kunne dække udgiften.³¹

Skolernes bøger kunne således finansieres på mange måder, og de blev sjældent anskaffet på én gang efter 1739. Flere steder afslører formuleringerne direkte forskellige ‘lag’ i skolebibliotekernes tilblivelses-historie. Det fremgår, når man ser nærmere på bibliotekernes størrelse og sammensætning.

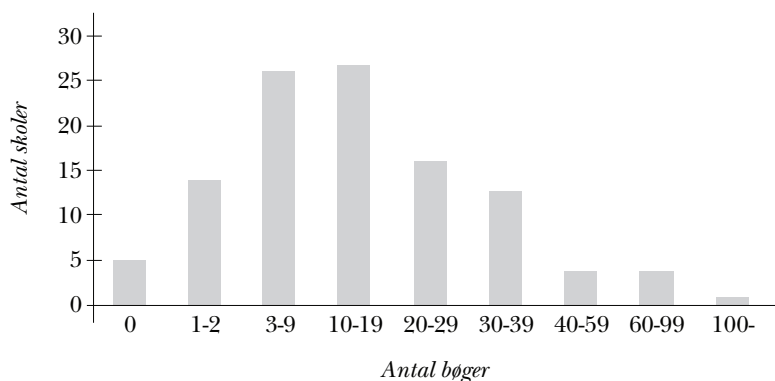
følgende gave. Det kan dog ikke udelukkes, at boggaven enkelte steder er blevet varslet og derfor inkluderet på forhånd.

²⁹ LAV. C1-346. Fra Elling 27.05.1756.

³⁰ LAV. C1-347. Fra Nørum 09.07.1757.

³¹ Forordningen §29, jf. foran note 11. Et billede af de ældre nordjyske skoler tegnes i de indberetninger, der i 1735 indsendtes til Christian 6.s. skolekommission (Kommissionen af 1737 18. Januar ang. Skolevæsenet paa Landet i Danmark og Norge, [1735]-1745. RA. DK. Forskellige institutioner. 10. Pk.1). Beskrivelserne af de enkelte sogne er medtaget i noterne til Christian Petresch Christensens uddrag af Bror Brorsons visitatsindberetninger, dels i *Vendsysselske Aarbøger* 1919-22, dels i *Historisk Aarbog for Thisted Amt*, 1920-21.

Fig. 3: Bøger i nordjyske landsbyskoler 1756-58

Registrerede bøger i de 110 skoleinventarer, som biskop Bror Brorson fik fremlagt på sine nordjyske visitatser 1756-58. Flere steder fremgik det udtrykkeligt, at fattige børn havde fået udleveret bøger, som derfor ikke blev optalt. Og grundprincippet i både lov og praksis var, at forældrene skulle sørge for bøger til egne børn. Inventarerne viser derfor kun en lille del af de bøger, der var i brug i 1700-tallets landsbyskoler.

Små og store skolebiblioteker

Der var betydelige forskelle fra inventarliste til inventarliste i årene 1756-58: Fra slet ingen registrerede bøger i fire skoler til en samlet beholdning på 117 i Vrensted.

Hvor der kun var en eller meget få bøger, var der primært tale om to kategorier, nemlig bibler og katekismusforklaringer. I alle de otte tilfælde, hvor kun én bog blev registreret, var det en bibel. Ca. det dobbelte antal gange var der en bibel og bare én eller nogle få forklaringer. I en lille gruppe skoler bestod de ganske få registrerede bøger af et lille sæt katekismusforklaringer, herunder i Brovst, hvor der var “6 af de almindelige Spørsmåls bøger over Catech og flere bøger haver skolen icke”.³² I flertallet af de skoler, hvor der slet ingen bøger var, sørgede bispnen for, at der blev givet 6-8 forklaringer ved visitatsens afslutning.³³

Det er sjældent, at biberne beskrives nærmere. En del omtales som “gamle”, og enkelte direkte som Christian 4.s og Christian 5.s bibler. Andre beskrives som vajsenshusbibler, nogle gange også med udgivel-sesår. Kun få steder oplyses bibelens format (både kvart og oktav). I

³² LAV. C1-347. Fra Brovst 16.07.1757.

³³ LAV. C1-347. F.eks. fra Hurup 20.09.1758.

nogle af de mest velforsynede skoler var der ligefrem flere. F.eks. var der i Skærum tre helbibler, og i Åsted degnehus var man oppe på to helbibler og tre halve, hvilket tyder på, at der har været flere givere og flere generationer af bibler i brug.³⁴

Efter de mindste skolebiblioteker, der kun bestod af en bibel og et par forklaringer eller katekismer, var der gruppe, som udgjordes af beskedne samlinger på omkring 10-25 bøger. Her var der typisk en bibel, et par salmebøger eller Nye Testamenter, men ellers kun små 'fattigsæt' – eller eventuelt ét stort.³⁵

Skolen i Hellevad, 5. juni 1756, 10 bøger:

- 1 bibel
- 2 salmebøger
- 2 forklaringer
- 2 katekismer
- 3 ABC

Skolen i Jetsmarks sogns Nørre skole, 1. juli 1757, 22 bøger:

- 1 bibel
- 3 Nye Testamenter
- 2 katekismer
- 16 forklaringer

I de noget større biblioteker udgjorde undervisningsbøgerne til de fattige børn også størsteparten. Selve udvalget af titler var derfor ikke nødvendigvis større, selvom der nok lidt oftere var en enkel anden titel eller to at finde, som f.eks. en huspostil eller en bog med bibelsprog eller bibelhistorier. Det gjaldt f.eks. følgende:

Højrup skole, 8. juli 1757, 40 bøger:

- 1 bibel
- 2 salmebøger
- 12 katekismeforklaringer
- 12 evangeliebøger
- 8 katekismer
- 4 ABCer
- 1 Rostock postil³⁶

³⁴ LAV. C1-346. Fra Skærum 02.06.1756. Fra Åsted 03.06.1756.

³⁵ Disse biblioteker og de øvrige i dette underafsnit angives med normaliserede tal og stavemåder for at fremme sammenligneligheden.

³⁶ Om Mads Pedersen Rostock, jf. ndf.

Også biblioteker med et endnu større antal kunne være komponeret på samme måde. F.eks. var der i Hørmested skole følgende 66 bøger: 1 bibel, 1 bibelske kerne, 2 ABCer, 11 evangeliebøger, 30 forklaringer og 21 katekismer.³⁷ Det omtalte store bibliotek i Vrensted skole med 117 bøger var faktisk af samme type, idet der reelt kun var tale om seks forskellige titler – og ingen bibel: 8 Nye Testamenter, 1 Davids Psalter, 30 forklaringer, 24 evangeliebøger, 30 katekismer og 15 ABCer.³⁸

Det er karakteristisk, at antallet af de bøger, som børnene selv skulle arbejde med, ofte fulgtes ad, sådan at der jævnlige var samme mængde ABCer og katekismer, eller katekismer og forklaringer eller evangeliebøger. Det vidner naturligvis om koordinerede indkøb. Nogle steder var to 'lag' tydelige, idet der inden for alle kategorier blev skelnet mellem hhv "gamle" og "nye".

Hvorvidt de forskellige skolebiblioteker med deres varierende antal af bøger reelt blev opfattet som tilstrækkelig velforsynede eller ej, måtte naturligvis i sidste instans komme an på forventningerne hos børn og lærere – og på antallet af børn og deres medbragte bøger. 'Fattig'- eller 'skolesæt' på f.eks. 6 eller 12 kunne måske være nok, endda rigeligt i en skole med 20 børn, men omvendt være alt for lidt, hvis elevantallet var det tre- eller firdobbelte. I Boddum havde degnen noteret 6 bøger, en bibel og 5 forklaringer, og samtidig vedlagt en liste over skolens pt. 11 elever.³⁹

I flere af de nævnte biblioteker optræder en gruppe af bøger, som ikke var blevet nævnt i selve forordningen, nemlig evangeliebøgerne, ofte endda i antal på linje med Luthers lille katekismus. Det har været almindeligt at træne regulær boglæsning i netop evangeliebogen, når den basale læseteknik var kommet på plads ved hjælp af ABC og katekismus.⁴⁰ Den regelmæssige forekomst af disse bøger minder om, at grundundervisningens bøger i høj grad var dikteret af gamle tradi-

³⁷ LAV. CI-346. Fra Hørmested 2.6.1756. Flere blev omtalt som ubrugelige, jf. nærmere nedenfor. Om Lassenius' *Bibelske Kerne*, se ndf.

³⁸ LAV. CI-347. Fra Vrensted 13.7.1757. I alt 30 bøger, fordelt på fire titler blev betegnet som "ubrugelige". Et helt tilsvarende mønster ses i bl.a. Tise (med 67 bøger). Om bogslid, se ndf.

³⁹ LAV. CI-347. Fra Boddum 19.9.1758. Tilsvarende sammenligninger for de øvrige skoler kan desværre ikke foretages. Ved hjælp af andre kilder vil børnetallet for enkelte sogne dog kunne rekonstrueres i det mindste tilnærmelsesvist. Det var blot ikke alle børn i skolealderen, der vitterlig kom i skolen. Jf. også det afsluttende eksempel i denne artikel.

⁴⁰ I Markussen 1991, s. 78, konstateres det også, at børnene i Landerslev ved Jægerspris ifølge skoleprotokollen brugte evangeliebøger til at læse i. Men generelt er denne

tioner, og at lovgivningen først og fremmest havde stadfæstet disse traditioner, frem for at indføre nye. Evangeliebøgerne havde dog ingen selvstændig betydning i forhold til det stof, som kirkeledelsen opstillede som pensum, og dette er formentlig grunden til, at de ikke var blevet nævnt i lovgivningen.

Samlet set må det konstateres, at skoleforordningens bestemmelser angående tilgængelige 'fattigsæt' af *alle* de ønskede bøger kun var opfyldt i yderst begrænset omfang. Det var kun ganske få procent af skolerne, som havde eksemplarer af *alle* de ønskede bøger. Især var der langt mellem skolestuer med Davids Psalter. Det var også kun omtrent halvdelen af skolerne, der havde et Nyt Testamente eller en Salmebog. Til gengæld var der grund til stor tilfredshed fra lovgiversynspunkt på navnlig to områder: Næsten alle skoler havde fået en bibel, og i omkring tre fjerdedele af samtlige skoler var der ikke bare ét eksemplar, men flere og ofte hele undervisningssæt af Pontoppidans centrale katekismusforklaring.

I enkelte skoler (seks af de 110) omtales direkte andre forklaringer, konkret Christopher Mummets udgivelse, specielt til skolerne i Aalborg stift, fra 1720. I f.eks. Try og Vrå var der hhv. 4 og 6 af såvel "Pontoppidans Spørsmål" som af "Magister Mummets Spørgmaal".⁴¹ I Skærum bemærker man ordvalget: "6 Spørmaal af Biskop Mummets, 6 Spørmaal, af de Nye kaldet".⁴² I 1759 bemærkes det i Ribberholt, at der var 8 af Mummets og kun 3 af "Pontupodans" [sic!].⁴³ Men selvom man i disse sogne også radede over de ældre forklaringer, og selvom en lærer eller to måske foretrak de gamle, så var det lykkedes ovenfra at få den fælles forordnede katekismusforklaring ud i alle skoler også – eller måske især – til de fattige. I hvilket omfang forældrene selv købte de samme forklaringer til deres børn, kan ikke vides med sikkerhed: Alt tyder dog på, at *Sandhed til Gudfrygtighed* i 1750'erne var blevet alment accepteret som både skolebog og adgangsbillet til konfirmationen.⁴⁴

bogs betydning for skoleundervisningen overset, formentlig fordi den netop ikke nævnes i skoleforordningen.

⁴¹ LAV. C1-346. Fra Try og Vrå, begge 3.6.1756.

⁴² LAV. C1-346. Fra Skærum 2.6.1756.

⁴³ LAV. C1-347. Fra Ribberholt i Åsted sogn, 28.2.1759.

⁴⁴ Om forklaringens videre virkningshistorie, se Horstbøll 2003. Man kan formulere den hypotese, at den senere modvilje mange steder mod indførelsen af biskop Balles forklaring på bekostning af Pontoppidans (efter 1794) ikke kun handlede om modstand mod et mere rationalistisk kristendomssyn, men også om forklaringens status

Nogle særlige titler

Ud over de allerede nævnte og generelt udbredte genrer dukkede der også jævnligt andre titler op i de nordjyske landsbyskoler. Og i enkelte tilfælde skilte et bibliotek sig ud fra mængden ved at have flere specielle titler på én gang, og dermed også et større udvalg af bogtitler end det store flertal. Oftest forefandt de særlige bøger dog kun i et enkelt eksemplar, som enten læreren eller en særlig dygtig elev kunne bruge.

En huspostil dukkede op i ca. hvert fjerde skolebibliotek på landet. Denne boggenre, med korte gennemgange af alle kirkeårets evangelier og epistler, var meget udbredt i 1700-tallets private bogsamlinger, og man må konkludere, at den reelt også er blevet brugt som skolebog. I flere tilfælde fremgår det eksplicit, at den var doneret af præsten. I godt halvdelen af alle tilfælde angives et forfatternavn, og som regel enten Rostocks eller Stresows. Det drejede sig om den ofte genudgivne Mads Pedersen Rostock: *Catechismus over Evangelierne og Epistlerne eller: En liden og enfoldig Huus- og Reyse-Postill over de sædvanlige Søn- og Hellig-Dages evangeliske og epistoliske Texter i enfoldige Spørsmal og Giensvar*. 1699 (1710, 1716, 1721, 1726, 1735, 1745, 1770). Eller om den nyere, pietistisk prægede udgivelse af Conrad Friederich Stresow: *Huus-Postil for Lærde og Ulærde, besynderlig for Folk paa Landet, eller Catechismus udi Søn- og Hellig-Dags Evangelierne* fra 1752 (tysk original fra 1750). Nogle få gange omtales Luthers huspostil, Brochmands eller Franckes.⁴⁵

Lige så påfaldende er interessen for bibelsprog og bibelhistorier, der var karakteristisk for tidsrummet. Navnlig to titler går igen, nemlig Joh. Lassenius: *Bibelske Kierne, og Korte Begriff paa den gandske Hellige Skriff, fremstillet og forfattet udi korte Spørsmal over hvert Capitel med deris rigtige Svar dertil*, 1699 (1705, 1709, 1717, 1720, 1720, 173?, 1751, 1773) og Johann Hübner: *To gange To halvtredsindstive Udvalde Bibliske Historier af det Gamle og Nye Testamente*, 1728 (1733, 1741, 1756, 1760, 1768, 1774 og senere). Hübners bog var udgivet specielt henvendt til skolebrug.⁴⁶ En del gange nævnes også "Rambachs haandbog". Her menes den ligeledes pietistiske J.J. Rambachs *Opbyggelige Haandbog for Børn*, 1740,

som netop skolebog: Pontoppidans bog var den, man selv havde læst i skolen (og havde på sin hylde), og som man derfor kunne hjælpe sine børn med at lære.

⁴⁵ LAV. C1-347. Fra Sønderhå 20.6.1758, med Franckes postil, som var udkommet på dansk i 1735.

⁴⁶ Specielt om Hübners bibelhistorier, især fra et didaktisk synspunkt, se Edith Aller: *Børns bibelhistorie – sprogb brug, historie og funktion*. 2009.

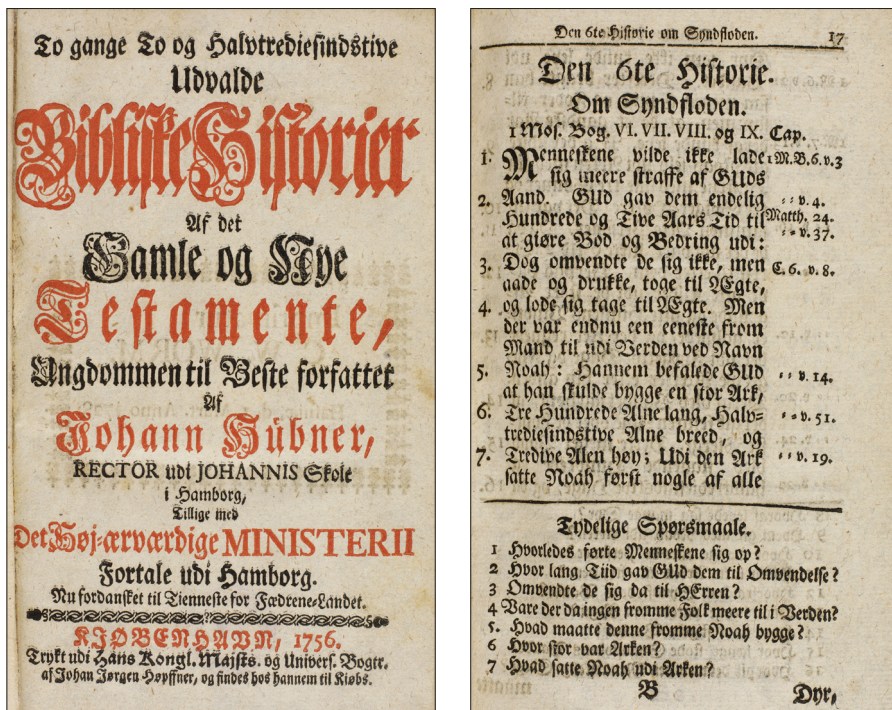

Fig. 4. En af de nyere bogtitler, der jævnligt dukker op i de nordjyske skolebiblioteker, er Joh. Hübners meget populære Bibelske Historier, her i en udgave fra 1756. Karakteristisk for den og flere af de øvrige 'videregående' titler var, at de udnyttede den struktur, som børnene havde vænnet sig til fra katekismens verden, nemlig spørgsmål og svar. Også når Hübner fortalte bibelhistorier, blev der stillet "Tydelige Spørgsmaal", og historierne var forsynet med små tal, sådan så de kunne opdeles i svar. Når børnene fik spørgsmålet "Hvor lang tid gav Gud dem til omvendelse?" kunne svaret findes i anden sætning i historien om Noahs ark: "Gud gav dem endelig 120 års tid til at gøre bod og bedring udi". (Det Kongelige Bibliotek)

hvor der også indgik en del med bibelsprog, og hvor den velkendte opbygning med spørgsmål og svar var anvendt. I nogle inventarer anføres "Rambachs Saligheds Orden" og dermed henvises til afsnittet med bibelspørgsmål, som også blev udgivet separat.⁴⁷

Inventarernes kortformer kan enkelte steder give anledning til usikkerhed, men Lassenius' *Bibelske Kerne* dukker op i mindst 10 af de 110

⁴⁷ Joh. Rambach: *Saliggiörelsens orden lidet formeret, Bibelske Spørgsmaal af det gamle og ny Testamentis Kirke Historie fra Verdens Begyndelse indtil efter Lutheri Reformation, sammenskrevne for de Börn, som icke har ret lang Tid til at gaee i Skole, og dog bör vide den Bibelske Historie i sit Sammenhæng*, u.å. Også en udgave 1760.

inventarer, Hübners *Bibliske Historier* i 8 og Rambach i 5 inventarer. Nogle skoler havde blot én af disse titler, men i andre, som Haverslev, var der flere på én gang:

Haverslev degneskole, 20. april 1758, 18 bøger:⁴⁸

- “En Bibel
- j Johann Hübners Bibelske Historier
- En gl. Psalme-Bog
- Salliggiørelsens Huusholdning, Autor. Johan Hyphof⁴⁹
- 2de nye og 1 gl. Forklaring over H. Doctor Mort: Luthers Liden Catechismi
- 2de Nye og 2de gl. Catechismere
- 4re Nye og 2de gl. Evangelie Bøger
- Noch Rambachs Haandbog”

Når titlerne optræder i sammenhæng, fremstår de pågældende biblioteker med et umiskendeligt pietistisk præg. Flere steder sker det i kombination med den omtalte postil af Stresow.

Klarest skiller skolerne i Hune-Saltum-pastorat i Hvetbo herred sig ud. Her var Laurits Lauritsen Fugl præst 1741-83 og kendt for sine herrnhutiske sympatier.⁵⁰ Ikke overraskende havde han sørget for at sætte præg på læsestoffet i pastoratets skoler. Det særlige er ikke kun de konkrete titler, men at der var anskaffet tre eksemplarer af de bøger, der skønnedes vigtige:

Nørre Saltum skolehus, 14. juli 1757, 20 bøger:⁵¹

- “j gammel Bibel og 2de Nye
- En gamel Nye Testamente, der feyler kuns eet nye Bind
- Conrad Frideric Stresows Huus Postill
- 3de nye Bøger kaldet Christus dend Korsfæstede⁵²

⁴⁸ LAV. C1-347. Fra Haverslev 20.4.1758.

⁴⁹ Joh. Hyphoff: *Saliggiørelsens Huusholdning efter den Hellige Skriftes Aabenbaring*. 1744.

⁵⁰ Om pietistiske præster og menigheder i 1700-tallet, kan læses hos F. Elle Jensen: *Pietismen i Jylland*. 1944.

⁵¹ LAV. C1-346. Fra Nørre Saltum 16.7.1757. Af klart pietistisk tilsnit var også Villerslev, se ndf.

⁵² E. Hagerup: *Christus den Korsfæstede udi ni Aanderiige Prædikener, over den heele Christi Lidelses Historie, til gudelig Passions-Andagt*. 1748, 1757. Hagerup var medlem af missionskollegiet, fra 1731 biskop i Trondheim.

- 3de nye Bøger, kaldet Gudelige Betænkninger over Jesu Christi Guds U-vurderlige Blod⁵³
- 6 nye Evangelier og 3de gamle”

Stort set samme udvalg fandtes i Hune og Sønder Saltum skoler.⁵⁴ Da biskop Brorson i 1759 besøgte Sundby på Mors, blev han også præsenteret for en samling, hvor sognepræsten selv havde indkøbt flere eksemplarer af en ny og ikke lovpligtig bog, nemlig “6 stykker af Rambachs saligjørelsens Orden til ungdomens brug i skolen”.⁵⁵

De omtalte pietistiske titler sprang i øjnene i forhold til de gængse og lovforordnede bøger. Men man må være forsigtig med ikke at overbetone betydningen af den pietistiske litteratur i de nordjyske skoler. Netop fordi pietistiske præster generelt var meget engagerede i skoler og i at gøre en indsats for fattige skolebørn, så har de relativt ofte stået bag formelle bogdonationer, der efterfølgende blev registreret. I andre sogne har børn også gået i skole og brugt bøger, og nogle kan meget vel også have lånt bøger af sognepræst eller degn, men blot uden af de figurerede som skoleinventar i formel forstand.

Med tanke på 1700-tallets skoleundervisning generelt, er der også andre bøger – eller fraværet af sådanne – der gør krav på opmærksomhed. I de 110 analyserede lister optræder der kun en regnebog et eneste sted som del af en skoles officielle inventar.⁵⁶ De påkrævede linealer nævnes dog flere steder, ligesom tavler til at regne på. Regnebøger faldt således klart inden for kategorien af bøger, som forældrene selv finansierede.

Et enkelt sted, i Vang skolehus, registreredes “2de Avisse-bøger, som Mads Badskier har gifvet til Skolen”.⁵⁷ At skoleholdere skulle læse højt fra aviser i deres skoleundervisning, var en tanke, som mange oplysningsvenlige præster gjorde sig til talsmænd for i 1700-tallet anden halvdel.⁵⁸ Men dette er det eneste direkte belæg for, at tanken var søgt omsat til praksis allerede i 1750’ernes Nordjylland.

⁵³ *Gudelige Betragtninger over Jesu Christi Guds Søns uvurdeerlige Blod, samt af adskillige lutherske Læreres Skrifter*, 1755 (udg. anonymt). Forfatteren var Christian Langemach Leth, kaldet som professor og sognepræst ved Trinitatis fra 1736, frem til sin død 1764. Ud gav flere tilsvarende skrifter anonymt, jf. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexicon* bd. V.

⁵⁴ LAV. C1-347. Fra Sønder Saltum 14.7.1757 og fra Hune 15.7.1757.

⁵⁵ LAV. C1-347. Fra Sundby 6.11.1759.

⁵⁶ LAV. C1-346. Fra Øster Brønderslev 09.05.1756, jf. foran.

⁵⁷ LAV. C1-347. Fra Vang 25.6.1758. Hvem Mads Badskær var, kan muligvis opklares.

⁵⁸ Således bl.a. i den fynske præst, Peter Christian Steenvinkel: *Tanker om et Middelt til større Oplysning og Sædelighed for Almuen paa Landet*, 1781, s. 54. Ved at tilbyde høj-

Slid og bogindbindinger

Hvilken stand var skolernes bøger i? Flertallet af inventarer giver slet ingen oplysninger om bøgernes indbinding eller vedligeholdelsesstand. Men i ca. en fjerdedel af boglisterne kommenteres en eller flere bøgers fysiske tilstand.

Der er især mange bemærkninger om hårdt slid. Jævnligt anføres det nemlig, at nogle af bøgerne var så medtagne, at de var næsten ubrugelige. I Nørum skole lød det:

“De to evangelier, to catechismusser, 2 ABCetter, som blev købt af skoele Cassens Penge 1745 ere forslidt og gandske ubrugelige; de andre Bøger ere i brugbar stand”.⁵⁹

Fra Moesberg var meldingen: “14 Forklaringer, hvor af En deel gammel og op slet [opslidt]; 12 Catechismusser, hvoraf de flested Er op slet”.⁶⁰ Også i denne skole var der andre bøger, nemlig salme-, evangeliebøger, en bibel og Lassenius’ *Bibelske Kerne*, men de blev ikke betegnet på samme måde. Det er et gennemgående træk, at det især er de bøger, som gik fra barnehånd til barnehånd, som blev slidt itu. Fra Vester Hassing lød det: “4re stk. af fattige Børns idelige brug i skolen gamle og forslitte, og snart ubrugelige catechismi forklaringer”.⁶¹

Ved mange skoler fremgår det, at der var minimum to generationer af bøger, ofte betegnet blot “gamle” og “nye”. I Aggersborg opregnedes f.eks: 1 bibel, 2 Nye Testamenter (uden nærmere præcision), men derpå: “6 Nye forklaringer, 2 gamle ditto, 6 nye Catechismusser, 2 gamle Ditto, 2 Nye Evangelii Bøger, 2 gl. Ditto, 4re Abeceter”.⁶² I denne skole blev således både nye og gamle registreret – og formentlig brugt. Andre steder skelnede man løbende mellem bøger, der var i orden, og bøger, som ikke var det, og som angiveligt var “ubrugelige”, eksempelvis i Ulsted degneskole, hvor der ud over bibel, Rostocks postil og Hübners bibelhistorier registreredes:

- “10 catechismi forklaringer, 4 Dito forslidte og næsten ubrugelig
- 4 Psalmebøger, 2de Dito forslidte

læsning af aviserne kunne skolelæreren også lokke forældre til skolen. Steenvinkel tiltænkte læreren en rolle som “Sognets Raadgiver”.

⁵⁹ LAV. C1-347. Fra Nørum 9.7.1757.

⁶⁰ LAV. C1-346. Fra Mosbjerg 2.6.1756.

⁶¹ LAV. C1-347. Fra Vester Hassing 9.8.1757.

⁶² LAV. C1-347. Fra Aggersborg 21.4.1758.

- 4 evangeliebøger, de 2de forslidte
- 4 Catechismi, De 2de forslidte
- 8 ABCer⁶³

Også i flere andre skoler var det op mod en tredjedel eller halvdelen af bøgerne, der blev kategoriseret som ubrugelige. Selv i den – tilsyneladende – velforsynede skole i Vrensted, jf. ovenfor, gjaldt det en fjerdedel af de registrerede bøger.

I Hurup konstateredes det ligefrem: “Bøger er der ingen af, som skolen tilhører saasom de faae der har været er ganske opslit og ubrugelig”.⁶⁴ Dette kaster unægtelig nyt lys over de tilfælde, hvor der ikke registreredes bøger i skolerne! Den angivne mangel kunne simpelthen skyldes, at bøgerne blev vurderet som ubrugelige. Endelig må det tages med i betragtning, at degnenes og skoleholderens udsagn naturligvis ikke altid kan tages for pålydende. Et inventar, der handlede om store mangler, var også et råb om hjælp. Biskop Brorson havde da også straks foræret skolen i Hurup otte af Pontoppidans forklaringer.

Omtalen af slitage giver således en vigtig påmindelse om, at nye bøger nok kom til, men at gamle bøger også blev slidt op eller forsvandt. Inventarerne, som fordeler sig over ca. tyve år, vil give mulighed for at iagttage udviklingen i nogle af de nordjyske sogne. Eksempelvis kan man sammenligne bogbestanden i Sindal skole i hhv. 1753 og 1756, og bare på tre år kan der konstateres forandringer. Grundstammen bestod begge år af 1 bibel, 2 Nye Testamenter og 4 salmebøger. Men i løbet af de tre år øgedes beholdningen af katekismusforklaringer fra 10 til 16, mens til gengæld antallet af såvel katekismer som ABCer faldt fra 12 til 6.⁶⁵

Hvor hurtigt bøger blev slidt op, måtte naturligvis variere afhængig af bøgernes (indbindings)stand, hvor intensivt de var blevet brugt, og hvor godt der var passet på dem. Nogle steder gik det åbenbart meget hurtigt. Ved visitatsen i Hjørring i sommeren 1756 registreredes, ud over fire helt gamle forklaringer “8de Spørsmåle Pontoppidans, givet af hans Høyærværdighed Biskopen d. 25. Maji 1753, men nu meget

⁶³ LAV. C1-347. Fra Ulsted 12.8.1757.

⁶⁴ LAV. C1-347. Fra Hurup 20.9.1758.

⁶⁵ LAV. C1-346. Fra Sindal 17.5.1753 og 12.5.1756. Kun for enkelte sogne vil det være muligt at sammenligne inventarer gennem hele perioden, pga. den ujævne bevaringsgrad. Men det er oplagt at foretage videre undersøgelser af udviklingen i udvalgte skolars bogbestande.

slidt”.⁶⁶ I Tornby var meldingen omvendt, at de 8 forærede forklaringer fra 1753 fire år senere “alle endnu forefindes i god stand”.⁶⁷ Andre steder fremgår det, at bøger – inklusive biskoppens forklaringer – kunne holde betydeligt længere. Men for de små brugsbøger var levetiden sjældent over 10 år, sådan som det var blevet konstateret i Nørum (jf. ovf.).

Selvom de fleste inventarer er tavse mht. indbindingsstand, er det alligevel muligt at konkludere en hel del, især takket været de få steder, hvor en omhyggelig degn eller skoleholder har givet sig tid til at medtage detaljer, som andre sprang over. Det er tydeligt, at bibler, postiller, og salmebøger generelt var indbundet. Dette fremgår bl.a., fordi det indimellem bemærkes som noget særligt, hvis en af disse bøger manglede bind eller spænder. I Gærum var der 3 bibler og “j dito som er uden bind og refven”.⁶⁸ Eller der gøres opmærksom på behovet for ny indbinding: I Tødsø var der en lille bibel og “3 Nye Testamenter, som ere noget forslidte, meest i mangel for Bind”.⁶⁹ De relativt få gange, hvor en genindbinding omtales direkte, fremgår det, at det var præsten, som havde sørget for nye bind til disse vigtige bøger i skolebiblioteket. Om løbeskolen i Torslev hed det f.eks. om bibel og postil, at “Begge har præsten hr. Gleerup i dette Aar ladet indbinde”.⁷⁰ Disse bøger har meget muligt trængt ekstra, fordi de havde gået på omgang sammen med skoleholderen.

Yderst sigende er desuden inventaret fra Tornby skole. Den var ganske velforsynet, med 61 bøger i alt, men mange var i dårlig stand. Om 2 salmebøger og 2 Nye Testamenter kommenterede degnen, at de “have behov at indbindes på ny”, mens det om 4 forklaringer, 7 evangeliebøger og 10 katekismer blot blev konstateret, at de var “saa forslidne, at de er fast ubrugelige”.⁷¹ Med andre ord var forventningen, at første kategori kunne reddes, hvis de fik nyt bind, mens de øvrige måtte erstattes helt, når først de var slidt op.

En differentiering for forskellige skolebøger kan også iagttages i et exceptionelt detaljeret inventar fra Villerslev. Her oplistedes en af stiftets mest varierede samlinger, 35 bøger i alt fordelt på 15 forskellige titler.

⁶⁶ LAV. C1-346. Fra Hjørring 13.5.1756.

⁶⁷ LAV. C1-347. Fra Tornby 6.7.1757.

⁶⁸ LAV. C1-346. Fra Gærum 27.5.1756. At bibler forudsattes indbundne som det normale, fremgår mange steder, jf. videre nedenfor.

⁶⁹ LAV. C1-346. Fra Tødsø 23.7.1755.

⁷⁰ LAV. C1-346. Fra Torslev 3.6.1756.

⁷¹ LAV. C1-347. Fra Tornby 6.7.1757.

Hovedparten var doneret af den forrige sognepræst Johan Hermansen Hegelahr, og det er meget muligt også ham, der havde sørget for bøgernes indbinding.⁷² Om der var tale om ekstraordinær god kvalitet i indbindingen – og dette var medvirkende årsag til den udførlige omtale – kan ikke siges, men det forekommer sandsynligt. De klassiske skolebøger er registreret således:

Villerslev skole, 13. juni 1758, 35 bøger, herunder:⁷³

- “Et nyt Testamente med sorte-brun læder bind og smaa spænder (1 dito)
- Lutheri liden Catechismus, indbundet i broget Papir (2 dito)
- Pondopidans [sic] Catechismi forklaring indbundet i flammet Papir med brun Læder bag paa (1 dito)
- 1 Psalme-Bog med sort Bind og spænder (1 dito)
- 1 Evangelii bog indbunden i broget Papir, mæd Læder bag paa (2 dito)
- ABC-bog indbundet i broget papir med Læder bag paa (5 dito)”
- Pontopidans forklaring indbundet i flammet bind. (2 dito)
- Kong Christian den 6 Bibel, trykt Waysenhuuset 1744 [intet om indbinding]”

Ved en del af de øvrige bøger, men ikke alle, blev indbinding også kommenteret. Nogle var ligeledes “indbunden i flammet Papir, med brunt Læder bag paa” (f.eks. Rambachs håndbog), andre tilsyneladende kun i papirindbindinger (“indbundet i flammet Papir”).

For de klassiske skolebøger ser man således et klart mønster, nemlig at de Nye Testamenter og salmebøger var forsynede med helbind i mørkt læder. Dette var tykke bøger, der skulle holde lang tid. Såvel forklaringer som evangeliebøger og ABCer var indbundet i papir, hhv. “flammet” og “broget” med rygge af læder.⁷⁴ Dette har været en af-

⁷² “j Stresows Huus Postil, som var den sidste, der blev leveret her i Skolen, Ved Hr. Hegelahrs Omsorg strax effter hans bortrejse herfra til Falster i det Aar 1753, og siden ere ingen ting til skolen leveret”, LAV. C1-347. Fra Villerslev 13.6.1758.

⁷³ LAV. C1-347. Fra Villerslev 13.6.1758. Samlingen fremstår udpræget pietistisk, også med bl.a. to bøger af Francke.

⁷⁴ Disse to termer er ikke professionelle bogbinderudtryk. Betegnelsen “broget” har meget muligt dækket tidens almindelige marmorerede papir, der netop på tysk hed “Buntpapier”. Karakteristikken “flammet” synes at passe godt på kammarmorpapir. Tak til Karsten Christensen for denne oplysning. Se også *Nordisk Leksikon for Bogvæsen* under bl.a. marmoreret papir, kammarmorpapir og klistermarmor.

gørende investering for at sikre relativ lang holdbarhed for de små brugsbøger. Kun de små katekismer var tilsyneladende udelukkende indbundet i broget papir. I Hassing kirke, der hørte til samme pastorat, var samme indbindingsmønster fulgt, men blot til 12 bøger.⁷⁵

Et andet tiltag, som skulle beskytte bøgerne, var at indrette særlige boghylder. Sådanne omtales direkte i knap 10 % af skolerne, man kan sagtens have forekommet flere steder. I Vestervig havde man til skolebøgerne "oplagt 4re lange hylder" (selvom skolebiblioteket på dette tidspunkt kun indeholdt en bibel).⁷⁶ Andre steder omtales f.eks. "Én Hylde at sætte Bøggerne paa",⁷⁷ eller "5 gl. Fiel til hylder hvorpaa Bøgerne ligge".⁷⁸

Hvordan med alle de andre skolebøger, altså dem, som forældrene selv betalte for? Når der blev anført priser for bøger i 1700-tallet, var det oftest priser for uindbundne bøger. Så var det op til køberne selv at vurdere, hvilken slags indbinding de ville have, og om det var en bogbinder eller evt. dem selv, der skulle udføre arbejdet. De nordjyske skoleinventarer røber intet om de forældreindkøbte bøger. Men det må formodes, at de stort set alle har været indbundne, netop så de kunne holde og overdrages til søskende.⁷⁹ Fra forskellige kilder vides det, at folk i landbosamfundet selv bandt bøger ind. I nogle tilfælde var det en landsbyhåndværker, der havde specialiseret sig i dette (ekstra) erhverv.⁸⁰ Når der på denne tid blev registreret bøger i landbohjem som led i skifteforretninger, var det også udelukkende indbundne (og dermed mere værdifulde) bøger, som blev vurderet. Der har højst sandsynligt også været læsestof, som var helt uindbundet eller blot for-

⁷⁵ LAV. C1-347. Fra Hassing 15.6.1758.

⁷⁶ LAV. C1-346. Fra Vestervig 8.10.1745.

⁷⁷ LAV. C1-347. Fra Højrup 8.7.1757. Med 40 bøger registreret.

⁷⁸ LAV. C1-347. Fra Hjørring 13.5.1756. Med 17 bøger registreret.

⁷⁹ Et belæg for, hvordan søskende gav deres bøger vider, findes i Steenvinkel 1781, s.24. I sin kritik af, hvor lidt børnene lærer, beskriver den fynske præst bondedrengen, som med hiv og sving lærer det nødvendige til sin konfirmation: "Der, Moder, siger han: giem nu min Bog til mine Sødskende, Gud ske Lov, jeg slap. Fra den Dag af læser han intet meere. Om tre Aar er heele Børnelærdommen glemt".

⁸⁰ F.eks. rokkedrejereren Søren Dreyer fra Als sogn, sydøst for Aalborg. I hans optegnelsesbog findes anvisninger til, hvordan bøger bindes ind. Søren havde selv et bibliotek på 107 titler, jf. P. Riismøller (udg.): *Rokkedrejerbogen, En himmerlandsk almuesmands optegnelser*, 1972. At traditionen blandt bønder for selv at binde ind, går langt tilbage, fremgår bl.a. af N. Hancke: Peder Dyrskjøts Breve til Biskop Jens Bircherod i Aalborg. *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*, 1.r.III, 1870-71, s. 230ff, også omtalt i Appel 2001, s. 352f.

synet med billige papirbind. Men det viser, at landbefolkningen var fortrolige med bogindbindinger, når det skønnedes passende.⁸¹

Skolebøger – på bispens inventarlistes og andre steder

De bøger, som blev registreret og præsenteret på lister for biskop Brorson, når han var på visitatsrejse, udgjorde kun en del af de bøger, som blev brugt af børn, der gik i skole i 1750'ernes Nordjylland. Som fremgået rummede listerne typisk enkelte solide grundbøger i skolernes biblioteker (en bibel og eventuelt enkelte andre titler) samt derudover små sæt til undervisning af fattige børn. Selv til undervisning i læsning og den kristne børnelærdom har disse bøger sandsynligvis kun udgjort en mindre del i forhold til de bøger, som børnenes forældre selv havde sørget for. Dertil kom, at de bøger, som blev brugt til navnlig regneundervisningen, næsten ikke figurerer, idet disse bøger udelukkende var forælderfinansierede. Og sidst men ikke mindst må det huskes, at der blev holdt skole andre steder end i de officielt godkendte degne- og landsbyskoler. Den sidste pointe kan passende illustreres af en enkelt klage, der havde sneget sig direkte ind i en af de inventarbeskrivelser, som Aalborgbispen modtog.

Degnen i Søndbjerg, Knud Paulinsen, benyttede nemlig lejligheden til at forklare biskop Brorson om sine genvordigheder, da han afleverede sit inventar 20. september 1758.⁸² I degneskolen havde han kun haft 14 børn gående de forrige år, "hvor i blant de fleeste læste A.B.C. og Resten i Catechismo og Spørsmåalen meest indentil". Og selvom præsten havde prøvet at formane sognemændene til at sætte deres børn "i den forordnede Skole", så hjalp det ikke. I stedet havde de udvalgt sig "én og anden til Skoelemæster i deres Huuse, eller sat dem anden steds hen at lære". Bønderne anførte "som Paaskud", at degnen ikke kunne regne. Det benægtede han, men gjorde samtidig klart, at sognefolkene netop ville have, at børnene hurtigt skulle i gang med at regne og skrive. Når præst og degn i stedet ville have børnene til at læse i deres katekismusforklaringer, "da er svaret, denne Spørsmåalen kand de læse hiemme hos os selv". Dette duede imidlertid slet ikke, efter den pietistisk sindede degns opfattelse, for det var "Aviser, Alma-

⁸¹ Se Appel 2001, s. 817-22, med overblik over ældre undersøgelser af bl.a. Frits Heide og F. Elle Jensen. Sidstnævnte fandt bøger i 106 af 339 vestjyske bondeskifter fra årene 1765-80.

⁸² LAV. C1-347. Fra Søndbjerg, 20.9.1758.

naker, gamle historiebøger og andet ondt Prænt”, som bønderne “sieder og driver tiden hen med”. Derfor var det vigtigt, at degnen kunne rådgive dem, så de “maatte læse i det som tiente til deres Salighed”. At der var tale om en tilspidset konflikt, er der ingen tvivl om. Til sidst afslørede degnen selv, at han den forgangne vinter kun havde haft fire børn tilbage i skolen. At to katekismusforklaringer var alt, hvad skolens bibliotek rummede, var der derfor ikke mange børn, som opdagede.

Vil man beskæftige sig med fænomenet skolebøger i forbindelse med ældre perioders bog- og skolehistorie, er det således afgørende af erindre, at man ikke kan nøjes med at se på de udgivelser, der selv (på titelblade eller i forord) præsenterer sig som skolebøger, eller på de bøger, som lovgivningen foreskrev, at en “skole” skulle have.⁸³ Fænomenet “skole” kunne i 1700-tallet dække over mange forskellige, også mere uformelle undervisningsarrangementer, og bøger til undervisningen kunne tilvejebringes på forskellig vis. At kirke- og statsmagt efter 1739 førte øget tilsyn med en del af tidens skolebøger, nemlig de forordnede bøger til læsning og børnelærdom i de godkendte degne- og landsbyskoler, kan imidlertid fortælle os om denne regulerede del af skolebøgernes verden *i praksis* – og om andre sider af hverdagens bogbrug i 1700-tallets børneskoler.

SUMMARY

CHARLOTTE APPEL: *Books in 18th century village schools in Northern Jutland*

This article takes its point of departure in a collection of inventories, presented to Bishop Bror Brorson on his visitation journeys in the diocese of Aalborg, Northern Jutland, in the 1750s. The inventories reveal considerable variations: the majority of schools had 3 to 30 books registered, some schools had between 30 and 60 books registered, while a minority of schools had no books at all. However, these books were only the tip of the iceberg. By analysing the school decree of 1739 as well as information in the inventories themselves, it can be demonstrated, how parents were responsible for acquiring the necessary teaching materials themselves. The books registered were first

⁸³ En mere snæver fortolkning af begrebet “skolebøger” anlægges i Vagn Skovgaard-Petersen (red.): *Skolebøger gennem 200 år*, 1970. En kritik og diskussion heraf i Charlotte Appel: *Danske skolebøger fra 1500-, 1600- og 1700-tallet. Problemstillinger og perspektiver fra krydsfeltet mellem bog- og skolehistorisk forskning*. *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria*, 2010, s. 111-36.

---

of all free copies for poor children, and some of these books were not even listed, as they had been given away to individual children. The inventories bear witness to a high degree of continuity concerning the schoolbooks used for elementary teaching: ABCs, catechisms, gospel books, expositions of the catechism. But it can also be documented that the government had succeeded in introducing Erik Pontoppidan's new Pietistic exposition of the catechism from 1737 into all village schools. In contrast, there were no central regulations that dealt with teaching materials for writing and mathematics. Instruction in these subjects was a local matter. Moreover, the inventories reveal a number of book donations, especially from Pietistic pastors, and in some cases unique information about the bindings, as well as the wear and tear of schoolbooks can be found. Thus the inventories provide an intriguing window into everyday teaching practices and the role of school books in 18th century village schools.

